

Проблеми історії України нового часу

Т. В. СУХЕНКО (Київ)

Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.)

Якщо історія чоловічих середніх шкіл в Україні починається ще з кінця XVI ст., часу заснування Острозької академії, то до усвідомлення необхідності освіти жінок суспільство прийшло лише наприкінці XVIII -- на початку XIX ст. Саме у той час склалися передумови створення середніх жіночих закладів і входження їх до офіційної системи освіти: піднесення соціально-економічного розвитку, що збільшило вимоги до освіти громадян, в тому числі і жінок; реформи в галузі освіти на початку XIX ст.; створення Міністерства народної освіти; зміни у ставленні до жіноцтва в суспільній думці; створення в Російській імперії в 1864 р. першого середнього освітнього закладу для жінок — Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі. Важливою передумовою створення мережі жіночих закладів на території України було бачення урядом у жіночій середній школі знаряддя русифікації краю.

Обмежуючись в даному повідомленні дослідженням історії освіти в Наддніпрянській Україні, зазначимо, що в межах Російської імперії українці не тільки не мали своєї державності, але й були позбавлені права користуватися рідною мовою. Побоюючись сепаратистських настроїв підкорених народів, царський уряд взяв курс на остаточну їх асиміляцію, зокрема українців, позбавлення їх почуття національної свідомості, пам'яті про минуле. Найважливішим знаряддям проведення цієї політики стала освіта, яка виховувала громадян у дусі поваги до царя, держави та релігії.

Важливу роль в історії освіти жінок відіграли приватні пансіони. Вони почали виникати на території України ще з кінця XVIII ст. і до появи іїститутів були єдиними освітніми закладами для жінок. Курс навчання тут становив 4— 6 років. Вивчати Закон Божий, історію, географію, арифметику, геометрію, малювання, музику, рукоділля, російську та французьку мови, в деяких ще й німецьку і польську. Пансіони відкривалися й утримувалися переважно французами та німцями, які на свій власний розсуд організовували навчально-виховний процес. Особливість його полягала в тому, що на першому місці були французька мова й світські манери, викладачами були переважно іноземці.

Урядові ревізії цих закладів виявляли велику кількість порушень. Зокрема, одним з найпоширеніших покарань було позбавлення вихованок обіду чи вечері: утримувачі таким чином намагалися зекономити на їжі, переслідуючи корисливі цілі, не дотримувалися статутів, порушували правила, морили вихованок голодом¹. Це призвело до того, що в період

з 1833 р. по 1857 р. уряд обмежував відкриття жіночих пансіонів, а в 1834 р. були призначені інспектори для нагляду за приватними пансіонами, їх основним обов'язком було стежити, чи спирається виховання в них на головні засади російського життя — православ'я, самодержавство і народність².

На початку XIX ст. в Україні виникли перші інститути шляхетних дівчат — Харківський (1812), Полтавський (1818), Одеський (1829), Київський (1833), Керченський (1836). Усі ці заклади, крім Київського, виникли завдяки місцевій ініціативі без допомоги з боку держави. Участь уряду в цій справі спочатку обмежувалася лише наданням дозволу на відкриття того чи іншого закладу, а також вимогою керуватися під час їх організації статутом Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі. Лише згодом держава почала надавати їм грошову допомогу, зрозумівши роль інститутів як засобу русифікації населення. Наш співвітчизник К. Д. Ушинський писав: "Ясно те, що вносячи в жіночу освіту чужий іноземний елемент і надаючи цьому елементові такої сили, що він на свій лад перетворює жіночі характери, ми в наймогутніший спосіб сприяємо знищенню національності в сім'ї, а через неї і в народному житті"³.

Тодішній попечитель Київської шкільної округи Є. Фон-Брадке радив російському уряду взяти на себе керівництво жіночою освітою в Південно-Західному краї через те, що жінки тут підтримують у молоді вороже ставлення до Російської держави⁴. Це зумовило відкриття в Києві в 1833 р. жіночого інституту з державною грошовою допомогою у розмірі 500 000 крб.⁵

Перший інститут шляхетних дівчат на території України було відкрито в 1812 р. у Харкові з ініціативи дворянського Товариства благодійності. Одним з його фундаторів був український письменник, громадський діяч Г. Квітка-Основ'яненко. Він особисто підбирав викладачів, купував одяг для вихованок, вирішував усі організаційні питання. Зберігся його лист до харківського генерал-губернатора від 12 липня 1818 р., в якому Г. Квітка піклувався про забезпечення жіночого інституту харчами, дровами та свічками⁶. В листі від 7 липня 1819 р. до кореспондента Товариства благодійності О. М. Времєва він повідомляє про пожертвування на користь інституту від письменника Парпури твору "Ефіказ-індіанець" і просить допомоги розпродати ці книги⁷. Г. Квітка майже усі свої кошти витрачав на інститут. "Палкий ентузіазм, невтомна діяльність та безкорисливість Квітки, — писав Петро Гулак-Артемівський, — в здійсненні цієї корисної справи поборолі усі перешкоди"⁸.

Статут закладу був складений у 1812 р. на основі статуту Смольного інституту, хоч існували й деякі відмінності. Харківський інститут призначався не для вищого дворянства, а для бідних дівчат дворянського походження. З кожного повіту Харківської губернії дві дівчини з найбідніших дворянських родин мали виховуватися в закладі безкоштовно⁹. Основною метою закладу було дати вихованкам освіту, яка б дозволила їм у майбутньому працювати учительками в родинях поміщиків і заробляти собі на життя.

З 1812 по 1818 рік інститут існував як приватний заклад, що було можливим лише за умови безкоштовної праці в інституті викладачів інших навчальних закладів міста Харкова. Спочатку ні попечитель, ні начальниця платні не отримували. Але подальше існування закладу на таких умовах стало неможливим.

У 1818 р. Харківський дівочий інститут було прийнято під покровительство імператриці Марії Федорівни. Це суттєво покращило його становище. Щороку інститут одержував від відомства закладів імператриці Марії 3000 крб.¹⁰

Виявили інтерес до закладу і кілька приватних осіб. Так, відомий по всій Російській імперії Павло Демидов пожертвував 20 000 крб. на бу-

дівництво приміщення для Інституту і щорічно надавав грошову допомогу в розмірі 1000 крб. Генерал від інфантерії граф Каменський пожертвував 5000 крб. "

Історія Харківського інституту шляхетних дівчат тісно пов'язана з ім'ям відомого українського письменника, професора, згодом і ректора Харківського університету П. Гулака-Артемівського. Він викладав в інституті французьку мову, в 1827 р. посів посаду інспектора класів, з 1831 р. був членом ради з навчальних питань. П. Гулак-Артемівський вперше запропонував вести викладання усіх предметів російською мовою замість французької та німецької.

В 1818 р. з ініціативи дружини малоросійського губернатора князя Миколи Рєпніна було відкрито дівочий інститут у Полтаві. В. О. Рєпніна — онучка останнього гетьмана Кирила Розумовського — взялася за складання проекту устрою закладу, який передбачалося утримувати за рахунок дворянства. Кожен шляхтич Полтавської губернії повинен був внести певну суму грошей залежно від кількості селян, якими володів. У вирішенні проблеми, пов'язаної з приміщенням, допоміг губернський маршал, член української масонської ложі "Любов до істини" Семен Кочубей. У листі до княгині від 24 серпня 1818 р. він пише про свій намір подарувати їй будинок у Полтаві "з усіма приміщеннями і землею для людинолюбних вправ" ". З іншого джерела відомо, що дворянство в 1819 р. викупило цю садибу, отже, подарунок формально не було прийнято, її було оцінено в 100 000 крб., але С. Кочубей погодився отримати 50 000 крб., з яких 20 000 крб. ¹³ пожертвував на заснування персональної стипендії на честь своєї покійної дружини.

В середині 20-х рр. XIX ст. заклад став відчувати потребу в додаткових грошових надходженнях, що пояснювалося несвоєчасними внесками обіцяних дворянством грошей. На допомогу прийшла княгиня Рєпніна, яка, отримавши спадщину, пожертвувала 6000 крб. на користь закладу ¹⁴. Але кардинально проблема вирішилася лише після перетворення Полтавського інституту в державний, яке відбулося в 1827 р. і забезпечило заклад щорічними надходженнями з казни.

Інститути давали кращу освіту, ніж приватні пансіони. По-перше, вони користувалися послугами кращих педагогів, здебільшого викладачів чоловічих закладів — Харківського та Київського університетів, гімназій, училищ, кадетських корпусів. Найулюбленіший викладач вихованок, багаторічний інспектор Київського інституту шляхетних дівчат В. Шультгін поєднував педагогічну діяльність з дослідницькою у галузі історії. Сюжет його магістерської дисертації "Про стан жінок в Росії до Петра Великого" був нав'язаний саме службою в інституті ¹⁵. Пізніше він написав ряд підручників для середньої школи — курси давньої історії, середніх віків, нової історії ¹⁶.

По-друге, в інститутах було розширено програму за рахунок фізики і природознавства, в більшому обсязі вивчалися російська мова та словесність. У Полтавському інституті вивчали ще і риторичку, міфологію, логіку. Тут учениці ділилися на групи й навчання велося за ланкастерською системою, що передбачала залучення до викладання найздібніших учнів ¹⁷. У Керченському закладі серед необов'язкових предметів була новогрецька мова ¹⁸.

Розглянемо, в якому обсязі вивчалися названі курси наук. Вважалося, що головною метою освіти жінок було набуття знань не стільки наукових, скільки загальних, енциклопедичних ¹⁹. Вчителі фізики та природознавства повинні були повідомляти вихованкам лише найцікавіші факти, а також те, що буде корисним для них у майбутньому, під час ведення домашнього господарства. Викладання арифметики мало суто практичний характер, більш складний матеріал, який відносився до алгебри, не вивчався. Така наука, як географія викладалася без "дріб'язкових подробиць", що вважа-

лося марним обтяжуванням пам'яті. Вчителям історії радили звертати увагу лише на найважливіші історичні події і факти.

Великого значення надавалося музиці, танцям, іноземним мовам, особливо французькій, на якій викладалися всі чи переважна більшість дисциплін.

Таким чином, у першій половині XIX ст. на території України, підвладній Російській імперії, виникло п'ять дівочих інститутів, які поряд з приватними пансіонами становили мережу середніх жіночих закладів. Вони мали характер станових установ, тобто призначалися для навчання й виховання вищих станів населення — насамперед для дворянських дочок, у деякі заклади приймали дітей купців двох вищих гільдій та офіцерів. Пансіони забезпечувалися коштами засновників і платнею за навчання. Інститути, як свідчать джерела, відкривалися й утримувалися на кошти дворянства, приватні пожертвування, прибутки міст, згодом і допомогу від держави, хоча й у них, як і в пансіонах, платня за навчання становила більшу частину грошових надходжень.

Формування мережі жіночих пансіонів та інститутів створило альтернативу домашній освіті, доступній лише найбагатшим представникам суспільства. Освіта в громадських закладах була поцінною для дворян середнього достатку, а для дочок збіднілих шляхтичів існувала бодай незначна можливість безкоштовного навчання своїх дочок, адже в кожному закладі 15–20 дівчат навчатися й утримувалися безкоштовно.

За своїм устроєм пансіони та інститути відносилися до закритих закладів — вихованки лишалися сім'ї протягом курсу навчання. Але в жіночих інститутах на території України досить поширеною була практика існування, крім пансіонерок, такої категорії учениць, як напівпансіонерки, які жили вдома, а в заклад приходили лише для навчання. Такі інститути мали характер напівзакритих.

Проблема жіночої освіти привернула увагу багатьох мислителів другої половини XIX ст. Вона почала обговорюватися в педагогічній і суспільно-політичній пресі Російської імперії. Автори статей дійшли висновку, що причиною багатьох моральних та соціальних проблем суспільства є неосвічена мати. В 40-х роках вперше з'являється вимога всезагальної освіти народу, і вона стає гаслом усіх ліберальних партій. Член Товариства сільських господарів Маслов видав брошуру "Про всенародне розповсюдження грамотності в Росії на релігійно-моральній основі"²⁰. Вона розійшлася в кількості 1000 примірників і знайшла співчутливий відгук не лише в суспільстві, а й в уряді. Міркування Маслова зацікавили громадськість тим, що носієм ідеї освіти в його проекті була жінка. Освічене покоління матерів, на думку автора, за короткий час здійснить ідею всезагальної освіти народу.

Одним з громадських діячів, який звернув особливу увагу на необхідність змін у стані жіночої освіти, був уже відомий на той час лікар, пізніше педагог-адміністратор М. І. Пирогов. У своїй статті "Питання життя" він пристрасно відстоював ідеї загальнолюдського виховання, виступав проти станової системи освіти. М. І. Пирогов намагався довести, що не стан жінки в суспільстві, а стан її виховання має зазнати змін. Жінка повинна вдосконалювати свою освіту й виховання, щоб відповідати "високості та святості свого призначення бути розсадницею добра та істини в прийдешньому поколінні..., що довірено їй самим Богом, чоловіком та суспільством"²¹.

Великий педагог К. Д. Ушинський вважав жінку "необхідним посередником між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями, звичками і характером народу, з іншого..., з цієї думки випливає вже сама собою необхідність повної всебічної освіти жінки вже не для одного родинного вжитку, а для запровадження в життя народу результатів науки, мистецтва і поезії"²².

Погляди М. Пирогова та К. Ушинського на значення жінки в суспільстві привернули увагу широких кіл громадськості, преси. Література відкрито вказувала на неспроможність пануючої в той час закритої, старої системи жіночих інститутів. У зв'язку з цим до уряду почали надходити численні земські та приватні клопотання про відкриття середніх жіночих шкіл, пожертвування й інші форми благодійності. Завдяки їм, а також діяльності видатного педагога, справжнього творця нової системи жіночої освіти, професора Н. Вишнеградського проблема почала вирішуватися. Він заснував перший у Росії педагогічний журнал "Російський педагогічний вісник", в якому відстоював думку про необхідність відкритих, загальнодоступних закладів. Після закордонного відрядження для ознайомлення зі станом тамошніх жіночих шкіл він подав на затвердження уряду проект відкритих жіночих училищ, який було прийнято. Вже в 1858 р. відбулося відкриття першого такого училища у Петербурзі. Згодом подібні заклади засновуються в інших містах і підпорядковуються відомству установ імператриці Марії. Це відомство виникло ще в 1796 р. як канцелярія імператриці Марії Федорівни, яка відала справами спочатку лише одного закладу — Виховного товариства шляхетних дівчат, а згодом рядом інших жіночих закладів, заснованих головним чином завдяки її зусиллям. Після смерті імператриці у 1828 р. замість канцелярії Марії Федорівни було створене четверте відділення Власної Їїого Імператорської Величності канцелярії, а з 1854 р. ця установа стала називатися "Відомством закладів Імператриці Марії". Під його управлінням відкривалися та функціонували освітні заклади для хлопчиків і дівчаток, лікарні, притулки для немовлят, сиріт, глухих, сліпих та богадільні.

Статут жіночих гімназій цього відомства було затверджено 9 січня 1862 р.²¹ В Україні функціонувало чотири школи відомства закладів імператриці Марії: жіночі гімназії в Києві — Києво-Фундуклеївська і Києво-Подільська, по одній у Житомирі та Кам'янці-Подільському. Києво-Фундуклеївська жіноча гімназія була першим на території України закладом нового типу. Вона була заснована в 1859 р. завдяки князю І. Фундуклею, який пожертвував гімназії два власні кам'яні будинки і зобов'язався щорічно вносити на її утримання по 1200 крб. З цього приводу в журналі Міністерства народної освіти писалося: "Купецтво, дворянство та інші стани не звернули належної уваги на можливість значно допомогти суспільству... Але з'явилася одна людина з тих небагатьох..., котрими рід людський може пишатися, та надшія кошти для відкриття закладу"²⁴. В 1876 р. І. Фундуклей допоміг вирішити проблему розширення закладу грошовим внеском у сумі 10 000 крб.²⁵ Києво-Фундуклеївська гімназія дала освіту цілому ряду жіночих поколінь. Серед її вихованок були відомий педагог Софія Русова²⁶, історик Наталія Полонська-Василенко (у дівоцтві Меншова). Саме в стінах цього закладу вона вперше зустріла свого майбутнього чоловіка — М. П. Василенка, який викладав протягом трьох років у Фундуклеївській гімназії історію й географію. І надалі доля Н. Полонської-Василенко була пов'язана з жіночою освітою: з 1910 р. по 1918 р. вона викладала історію в Київській жіночій прогімназії Н. Г. Байкової, а з вересня 1912 р. по червень 1913 р. — у приватній жіночій гімназії В. Н. Трифонової²⁷.

Питання про організацію жіночої середньої освіти на державному рівні вирішувалось і в Міністерстві народної освіти. Вихідним пунктом перетворень у цьому відомстві щодо жіночих шкіл була доповідь міністра О. С. Норова 5 березня 1856 р., в якій він детально виклав свої погляди на головні вади існуючої системи. Міністр підкреслив, що особи середнього стану в губернських і повітових містах не мають можливості дати своїм дочкам необхідну освіту. "Між тим від цього залежить як розвиток в масах народних справжніх уявлень про обов'язки кожного, а також і усіяке покращення сімейних правів та суспільної свідомості

взагалі, на що жінка має могутній і надзвичайний вплив" ²⁸. Тому заснування середніх жіночих навчальних закладів відкритого типу було б, на його думку, подією величезної ваги для країни.

Схвалююча резолюція імператора Олександра II на що доповідь поклала початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні. У травні 1858 р. він затвердив "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти" ²⁹. На території України воно поширювалося на всі губернії, крім трьох — Київської, Подільської та Волинської. Попечителі шкільних округ і начальники губерній вказувати на головну ваду цього документа — усунення від управління училищами представників тих станів і товариств, на кошти яких вони утримувалися, а також на надмірність повноважень навчальних закладів. Тому вже через два роки — 10 травня 1860 р. — було затверджено проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, згідно з яким при кожному училищі засновувалися дві ради: попечительна — для сприяння діяльності закладу з боку громадськості та педагогічна — для вирішення навчальних і виховних питань. Основна ідея положень 1858 та 1860 років полягала в тому, щоб залишити за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів. Зі свого боку, уряд взяв на себе ініціативу керування цією справою через начальників губерній та училищне керівництво Міністерства народної освіти з наданням цим закладам деяких прав нарівні з державними.

Досвід існування перших закладів нового типу протягом десятиріччя виявив необхідність внесення змін у навчальний процес. Тому в травні 1870 р. було затверджено нове положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти, за яким жіночі училища перейменовувалися в гімназії і прогімназії ³⁰. Згідно з цим положенням для проходження повного курсу в гімназії вводилося сім років навчання замість шести, як це було раніше. Досвід свідчив, що шести років недостатньо для ґрунтовного засвоєння навчальної програми. Нове положення намагалось надати цьому курсу, за прикладом кращих жіночих училищ Німеччини та Швейцарії, більш практичного характеру. Так, арифметика повинна викладатись із застосуванням до рахівництва; вчителю природознавства ставили за обов'язок давати знання, необхідні для ведення домашнього господарства, викладати гігієну. Нововведенням було заснування 8-го (додаткового) педагогічного класу. Після успішного закінчення педагогічного класу вихованки отримували звання домашніх наставниць і вчительок ³¹. Ученицям, які закінчили загальний курс, надавалось право на одержання звання вчительок народних училищ і початкових класів гімназій.

Жіночі училища з часу їх заснування утримувалися за рахунок плати за навчання, а також громадських і приватних пожертвувань, що надходили у вигляді відсотків з платні, з купецьких капіталів, зборів з концертів, одноразових приватних внесків тощо. Але всіх цих коштів було недостатньо для їх забезпечення в більшості міст. Лише великі промислові і торговельні міста були в змозі надавати значну грошову допомогу. Пожертвування приватних осіб було досить рідкісним явищем й, до того ж, переважно мали характер одноразового внеску. Тільки плата за навчання становила постійний прибуток, але вона не покривала навіть найважливіших витрат по утриманню жіночих училищ, а збільшення плати за навчання загрожувало зменшенням кількості учениць і закриттям закладів. Тому в положенні 1870 р. було передбачено надання урядом грошової допомоги до 2000 крб. гімназіям і 1000 крб. прогімназіям на рік ³².

Цілий ряд жіночих навчальних закладів на території Російської імперії діяли за окремими статутами та положеннями, серед яких середні жіночі заклади на Правобережній Україні, що керувалися положенням від

26 травня 1869 р. для губерній Київської, Подільської, Волинської, Вітебської, Могильовської³³. Уряд надавав справі виховання жіноцтва в Західному краї особливого політичного значення і прагнув сприяти її розвитку двома способами: 1) організувати державні училища, 2) надавати грошову допомогу особам російського походження, які утримували приватні пансіони. "Гроші, що використовуються на цю справу, не пропадуть даром", -- говорив граф Д. А. Толстой³⁴.

Уряд взяв на своє утримання жіночі училища в цьому регіоні з тією метою, щоб не залучати коштів громадськості, яка, в свою чергу, буде вимагати своєї участі в управлінні закладами.

Ще одна відмінність — остаточне рішення про заснування нових жіночих гімназій у межах цього регіону приймалося імператором³⁵.

Першими закладами, діючими на засадах цього положення, стали засновані в 1869 р. жіноча гімназія в Києві, прогімназії в Білій Церкві, Немирові та Златополі³⁶.

Взагалі мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалася на Правобережжі дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так, у 1897 р. у Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській - 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській з меншим населенням, відповідно, — 14 і 20³⁷.

Іншою причиною малочисельності жіночих закладів на Правобережжі була заборона діяльності земств, які в решті губерній сприяли розвитку жіночої освіти. Тільки в 1911 р. грошову допомогу від земств отримало 27 жіночих гімназій в Україні розміром 66 190 крб. Конотопська, Миргородська, Сосницька, Золотоніська гімназії розміщувалися в приміщеннях, що належали земствам³⁸. Будинок для останньої було побудовано за спеціальним проектом — з центральним опаленням й автоматичною вентиляцією. Значну матеріальну допомогу земства надавали гімназіям Полтавської губернії - - Кременчуцькій, Зіньківській, Роменській, Кобеляцькій, а жіноча гімназія Полтавського повітового земства повністю утримувалася за його рахунок³⁹.

Значну роль у створенні жіночих гімназій в Україні відіграла інтелігенція, особливо педагогічний персонал навчальних закладів. Зокрема, в 1861 р. зусиллями полтавської інтелігенції, активних учасників української громади в Полтаві відкрилася жіноча гімназія. "За ідеєю Іль-яшевича, - - писав Драгоманов, — кружок кращих вчителів гімназії, кадетського корпусу, жіночого інституту задумали заснувати в Полтаві жіночу гімназію за взірцем тієї, що виникла тоді в Ярославлі на кошти Демидова. Полтавські вчителі погодилися викладати протягом шести років в ній безкоштовно, а кошти на інші витрати стали збирати приватним чином"⁴⁰. Активну участь у написанні статуту гімназії та збиранні коштів взяв старший викладач історії Полтавської чоловічої гімназії, яку закінчив М. Драгоманов, його вчитель О. Стронін.

В Україні в той період функціонувало багато приватних гімназій, зокрема: в Києві — жіночі гімназії Браткової, Плетньової, з правами урядової, Жеребцевої, Титаренко, Яновської, Ігнат'євої, Трифонової, у Волинській губернії — Авраменко, Колінко, в Полтавській — Старицької, Вахніної, в Подільській -- Славутицької, Лукашевич та ін.⁴¹ Джерела свідчать, що розмір плати за навчання в них був значно більшим, ніж у міністерських і маріїнських гімназіях, адже приватні заклади, як правило, мали не більше ніж два джерела грошових надходжень -- кошти засновниці та збір плати за навчання.

Заслугує на увагу приватна жіноча гімназія, заснована в Києві в 1879 р. дружиною професора Київського університету В. Н. Ващенко-Захарченко. Вона стала першим у Росії закладом загального типу, яка отримала права урядової гімназії, що давало можливість вихованкам без

іспитів вступати до вищих навчальних закладів⁴². Після смерті В. Н. Ващенко-Захарченко права утримувачки та начальниці гімназії перейшли до О. Т. Дучинської. Настали скрутні часи для закладу, і на допомогу прийшла А. Нестерова. Дані про неї знайдено в архіві Є. Кивлицького, українського письменника, громадського діяча, педагога⁴³. Протягом кількох років він викладав історію у вищезазначеній гімназії, був головою педагогічної ради і залишив відомості про посадових осіб та викладачів, які працювали в ній у період з 1878 по 1903 рік. Уродженка Кавказу, вихованка Керченського інституту шляхетних дівчат А. Нестерова переселилась у Київ, який став місцем її громадської діяльності. Вона була секретарем товариства допомоги Вищим жіночим курсам, брала участь у діяльності товариства денних притулків для дітей робітників, працювала в Ігнат'євській лікарні. В 1896 р. позичила на пільгових умовах значну суму грошей гімназії О. Т. Дучинської, що допомогло закладу вирішити ряд своїх проблем⁴⁴.

Загалом Київська приватна жіноча гімназія О. Т. Дучинської, заснована В. Н. Ващенко-Захарченко, відрізнялася від багатьох інших приватних жіночих закладів серйозною постановкою справи освіти та виховання жіноцтва. Серед її викладачів були український історик, письменник О. Левицький, згаданий вище Є. Кивлицький, професори університету Св. Володимира В. Єрмаков, Ф. Гарнич-Гарницький, молодий і ще невідомий тоді історик Є. Тарле. Останній після закінчення університету в 1896 р. розпочав свою педагогічну діяльність у двох жіночих закладах — у приватній гімназії пані Бейтель та В. Н. Ващенко-Захарченко⁴⁵. В числі вихованок цієї гімназії була дочка Бориса Грінченка — Настя, яка після закінчення Чернігівської гімназії приїхала до Києва для продовження освіти в гімназії О. Т. Дучинської, де вона пройшла курс педагогічного класу з відмінними результатами⁴⁶.

Багато пропозицій щодо покращення устрою та програм жіночих гімназій вніс Є. О. Кивлицький. Зокрема, він розробив проект розширення програми восьмого класу гімназій та збільшення терміну навчання ще на два роки. Є. Кивлицький вважав, що в зв'язку з тим, що в Росії немає спеціальних вищих жіночих закладів?, а жінок з педагогічною освітою вже набагато більше, ніж відповідних робочих місць, необхідно заповнити цю прогалину. Він пропонував ввести в програму додаткового класу такі предмети, як приватно-господарча економіка, де планувалося давати відомості про форми організації хліборобських, промислових і торгових підприємств, а також економічні та юридичні умови їх функціонування, господарчу географію і статистику, законодавство, торгове право, російське жіноче право⁴⁷. Діяльність Є. Кивлицького в деякій мірі сприяла заснуванню в Україні ряду жіночих середніх професійних закладів?. З ним радилося багато педагогів з приводу відкриття нових шкіл. Так, засновниця жіночої гімназії з професійними класами пані Байкова у своєму листі до Євгена Олександровича писала: "Допоможіть мені, а разом з тим і громадській справі. Задум в мене дуже важкий: без грошей заснувати професійну школу, а тому потрібно бути дуже обережні! та радитися з добрими людьми не лише з педагогічних питань, а й господарчих"⁴⁸.

Навчальний курс марійських, міністерських та приватних гімназій включав такі предмети, як Закон Божий, російська мова і словесність, французька й німецька мови, історія, географія, природознавство, арифметика та геометрія, початки педагогії, фізика, космографія, чистописання, малювання, спіш, жіночі господарчі рукоділля, танці та гімнастика. На відміну від чоловічих гімназій, тут не вивчали давніх мов, тригонометрію, практично на всі предмети було відведено на третину менше навчального часу. У педагогічному (додатковому) класі викладалися ще й законодавство, анатомія та фізіологія людини, гігієна, іс-

торія всесвітньої літератури, педагогіка і дидактика, дитяча література, а також методика викладання ряду дисциплін.

Існували незначні відмінності в програмах і навчальних планах названих типів шкіл щодо обсягу викладання певних предметів, розподілу їх за роками вивчення. Так, дещо скороченими в марійських гімназіях, порівняно з міністерськими, були курси математики, чистописання, тоді як на історію відводилося на дві години більше; в останніх природнича історія й фізика становили один спільний курс і викладалися з IV по VII клас, а в марійських гімназіях перші чотири роки учениці вивчали природознавство, а в старших класах - - фізику⁴⁹. Заслуговує на увагу практика вивчення ряду предметів — танців, французької та німецької мов за бажанням батьків і вихованок, що спонукало учениць визначити свої нахили та дозволяло приділяти велику увагу найулюбленішим предметам. До необов'язкових предметів у міністерських гімназіях, крім перелічених вище, відносилися співи, малювання, педагогіка та гігієна, а з 1874 р. — латинська і грецька мови. В зв'язку з частою зміною рішень учнів про вивчення того чи іншого предмета, попечитель Київської шкільної округи видав циркуляр про порядок звільнення від вивчення необов'язкових предметів, в якому зазначалося, що рішення про припинення могло прийматися лише з дуже поважних причин⁵⁰.

Для учениць "малоросійського походження" вивчення російської мови, а також сприйняття цієї мовою програми виявилось складним. "Багаторічний досвід показав, — писав викладач Києво-Фундуклеївської гімназії, — що через значний процент серед учениць київських марійських гімназій дівчат католицького та іудейського віросповідання, а також уродженок Малоросії, які вносять в свою мову особливості південноросійської вимови, не завжди досягаються належні результати в справі вивчення російської мови і словесності за умов обмеженої кількості навчальних годин, відведених на цей предмет"⁵¹. Тому попечитель гімназії виступив з клопотанням залишити в четвертому класі чотири години російської мови і ввести в першому класі замість трьох годин - - чотири. Оскільки всюди в середній школі спостерігався спад грамотності, міністр народної освіти рекомендував начальникам чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів докладно обговорити це питання і вжити можливих заходів щодо ліквідації цього сумного явища⁵².

Отже, дотримуючись русифікаторського курсу, влада давала усі повноваження керівництву навчальних закладів збільшувати кількість годин на вивчення російської мови, навіть за рахунок годин, відведених на вивчення інших предметів.

Від приватних закладів вимагати керуватися програмами та навчальними планами жіночих гімназій Міністерства народної освіти, хоч їх засновники мали право вносити деякі зміни у програми після узгодження з навчальним керівництвом. Так, засновниця харківського приватного жіночого учбового закладу А. С. Шилова значно розширила програму, причому особливу увагу приділила збільшенню курсу математики, фізики, природничої історії, курсу нових мов та педагогіки. Вона ввела в програму курс фізіології, що раніше окремо не викладався в жодному середньому навчальному закладі, а також гігієну⁵³.

В гімназіях проводилася і позашкільна виховна робота. З початку 60-х років у гімназіях Київського, а згодом й Одеського навчальних округів запроваджено літературні бесіди⁵⁴. Влаштовуватися вечори, вистави, свята, екскурсії тощо. Численні документи свідчать, що всі ці заходи відбуватися під пильним наглядом керівництва усіх рівнів. Зокрема, в циркулярі попечителя Київського округу йшлося про те, що "програми літературних вечорів, учнівських вистав повинні затверджуватися,

до них потрібно додавати тексти тих номерів для декламування та драматичних п'єс, котрі не є загальновідомими"⁵⁵.

Виховання в гімназіях ґрунтувалося на нормах християнської моралі, вірності царю й Вітчизні, тобто Російській імперії. Учениці повинні були регулярно відвідувати церкву, подавати наставникам довідки від священників про те, що вчасно бувають на сповіді. Невідвідування церкви без поважної причини загрозувало виключенням із закладу⁵⁶. Дівчатам заборонялося бути присутніми на балах і вечорах, у громадських зібраннях. Театри, парки та ковзанки дозволялося відвідувати лише у супроводі батьків і в шкільній формі. "Правила" Київської міністерської гімназії вимагали користуватися в стінах закладу тільки російською мовою⁵⁷. За невиконання гімназичних правил, запізнення, невідвідання без поважних причин уроків, лінощі, пустощі, грубе ставлення до челяді та до інших дівчат, а також за будь-яке інше порушення правил ввічливості вихованки піддавалися покаранням.

За поведінкою вихованок на уроках і після занять, під час проведення вечорів, концертів, а також на вулицях міста й навіть дома мшш стежити класні наглядачки. В "Інструкції класним наглядачкам київських жіночих гімназій Міністерства народної освіти" йшлося про те, що вони мають відвідувати дівчат, які мешкають на квартирах, і слідкувати не лише за благоустроєм цих приміщень, а й придивлялися до укладу життя учениць і намагалися з'ясувати коло їх знайомих з тим, щоб запобігти пагубним знайомствам і впливам⁵⁸.

Такий суворий зовнішній нагляд обумовлювався рядом причин. Не всі батьки могли контролювати своїх дітей після повернення з гімназій. Тому багато дівчат тинялися по вулицях, відвідуючи розважальні видовища, що заборонялося для дівчини, тим більше гімназистки, і тому скрізь чулися нарікання на керівництво жіночих гімназій. Це змусило верховні органи влади видати ряд постанов, які посилювали владу педагогічного персоналу шкіл і встановлювали нагляд за ученицями за межами закладу. Але ці заходи не дали бажаних результатів, оскільки кілька наглядачок не могли прослідкувати, де знаходяться і що роблять 300–600 учениць.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні виникло ряд професійних жіночих шкіл, у тому числі і середніх. Створення їх мережі зводилося, здебільшого, до виникнення окремих закладів з ініціативи приватних осіб чи благодійних організацій. За шкільною системою Російської імперії вони підлягали різним відомствам. За даними Міністерства фінансів, на 1904 р. в Україні йому підпорядковувалося: в Одесі -- приватне жіноче комерційне училище Є. А. Бухтеевої, жіноче комерційне училище А. В. Полікарпової-Козленко, в Києві – приватне жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич⁵⁹. Міністерству торгівлі та промисловості підлягали приватні жіночі комерційні училища П. Д. Новицької в Києві та Є. В. Браїлової в Умані. Для отримання дозволу на відкриття цих закладів було достатньо, щоб засновниця була добре забезпеченою, мала середню освіту і сповідувала православну релігію⁶⁰.

Навчальні плани та програми середніх професійних жіночих закладів розробляла й затверджувала педагогічна рада кожної професійної школи, і тому вони були різними. Навчальний курс складався з предметів, загальних для всіх типів середніх жіночих шкіл, а також предметів спеціальних, серед яких були комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція, політична економія, законодавство, товарознавство з технологією, комерційна географія⁶¹. Серед необов'язкових предметів приватного жіночого комерційного училища П. Д. Новицької були англійська мова, друкування на машинці, ручна праця⁶². Тут практи-

кувалися екскурсії в музеї, на фабрики та заводи, де вихованок знайомили з виробництвом товарів. У самому закладі було створено музей зразків товарів, лабораторію для практичних занять з хімії та товарознавства.

Створення й фінансування жіночих середніх закладів на кошти громадських організацій активізувалося на початку XX ст. Так, у 1902 р. на кошти товариства "Група вчителів" виникли гімназії в Житомирі, в 1909 р. та в 1913 р. - у Смілі, в 1913 р. – у Городищі на кошти місцевих навчально-просвітницьких товариств, у 1914 р. – Київська Куренівська на кошти громади розповсюдження середньої освіти, в 1917 р. у Києві з польською мовою викладання на кошти Опольського товариства сприяння середній освіті та ін.⁶³

Український рух найменше відбився на середній жіночій школі. Були лише спроби завести навчання окремих предметів з українознавства в деяких приватних гімназіях, наприклад, у жіночій гімназії Славутинської в Кам'янці-Подільському. Про заведення будь-якого предмета з українознавства в середніх державних школах не могло бути й мови.

Отже, найбільшою вадою навчально-виховного процесу в українській середній школі було викладання усіх предметів російською мовою. Виховання, що не спиралося на національні традиції та культуру, було, безперечно, вихованням штучним.

Щодо здобутків жіночої освіти, слід відмітити, що за сто років функціонування середніх дівочих шкіл в Україні, було значно покращено культурний рівень населення, залучено до суспільної праці значну кількість жінок, поступово відбулося розширення сфери їх життєдіяльності. В шкільній практиці було набуто досвіду викладання багатьох наук, зокрема педагогіки та гігієни. Для педагогічної думки того часу було цілком очевидним, що кожна жінка повинна бути обізнана з наукою догляду за малюком, процесом виховання дітей, з правилами гігієни, здорового способу життя. Цей позитивний досвід варто враховувати в сучасній педагогічній практиці.

¹ Зинченко Н. Женское образование в России. – СПб., 1901. – С. 18.

² Яхачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856). – СПб., 1895. – С. 206.

³ Ушинський К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії. Твори в шести томах. – К., 1954. – Т. 2. – С. 178.

⁴ Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). – К., 1998. – С. 8.

⁵ Празднование пятидесятилетнего юбилея в Киевском институте благородных девиц. – К., 1888. – С. 20.

⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Листи до харківського губернатора. Зібрання творів у семи томах. – К., 1981. – Т. 7. – С. 173–174.

⁷ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Лист до О. М. Времева // Там же. – С. 174.

⁸ Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. – Харьков, 1912. – С. 8.

⁹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К., 1981. – С. 64.

¹⁰ Жебылев Н. Указ. соч. – С. 30.

¹¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – С. 65.

¹² - Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. – 1900. – №1. – С. 285.

¹³ Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. – 1905, Т. ХСІ, ноябрь–декабрь. – С. 304.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦНБ. IP, ф. 1, сир. 1152, арк. 106.

¹⁶ Шулъгин В. Я. Некролог. – К., 1879. – С. 18.

¹⁷ Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. – 1900. – №1. – С. 289.

¹⁸ Говоров Д. Историческая записка о Керченском кушниковском девичьем институте. – Керчь, 1885. – С. 34.

- ⁹ Захарченко М. М. Указ. соч. — С. 12.
- ²⁰ Маслов С. О всенародном распространении грамотности в России на крестьянски-нравственном основании. — М., 1859. — С. 57.
- ¹ Письма Н. И. Пирогова о любви, об обязанностях матери-воспитательницы и пр. // Русская школа. — 1914. — №1. — С. 26.
- ² Ушинский К. Д. Назв, праця. — С. 197.
- ³ Устав женских гимназий ведомства учреждений императрицы Марии. — СПб., 1906. - 16 с.
- ²¹ Журнал Министерства народного просвещения. — 1960. — №. — С. 103.
- ⁵ Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундук-леевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования (1860–1910). — К., 1911. — С. 105.
- ⁶ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 22– 23.
- ⁷ ЦНБ. ІР, ф. 42, спр. 298, арк. 1- 3.
- ⁸ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - СПб., 1905. - С. 139.
- ⁹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802- 1902). - СПб., 1902. - С. 373.
- ³ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - С. 40.
- ⁴ Свод законов Российской империи. — СПб., 1893. — Т. XI. — Ч. 1. — С. 398.
- ² Там же. - С. 397.
- ⁵³ Там же. - С. 400- 402.
- ³¹ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858–1905). - С. 28.
- ⁵ ЦЦІА України в Києві, ф. 707, оп. 197, спр. 441, арк. 1 зв.
- ³⁵ Александрович В.С. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения. — К., 1895. — С. 25.
- ³⁷ Каменец-Подольская женская гимназия С. А. Славутинской. Отчет за 1911–1912 учебный год. — Каменец-Подольск, 1912. — С. 3.
- ¹⁸ Там же. - С. 4.
- ³⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 28.
- ⁴⁰ Драгоманов М. Два вчителі. — Львів, 1902. — С. 64.
- ⁴¹ ЦЦІА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 4 зв. - С. 29.
- ⁴² Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями. Составил М. Родевич. — СПб., 1884. — С. 20.
- ⁴³ ЦНБ. ІР, ф. 71, спр. 39, арк. 76.
- ⁴⁴ Там же, арк. 49.
- ⁴⁵ ЦНБ. ІР, ф. 70, спр. 38, арк. 34- 36.
- ⁴⁶ Там же, ф. 1, спр. 33402, арк. 1.
- ⁴⁷ Там же, ф. 71, спр. 35, арк. 1– 2 зв.
- ⁴⁸ Там же, спр. 400, арк. 1– 2.
- ⁴⁹ Португалов А. В. Толковые программы и правила женских гимназий ведомства учреждений императрицы Марии. — К., 1915. — С. 10.
- ³ ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 162, спр. 8, арк. 305 зв.
- ³¹ Александровский Г. Указ. соч. — С. 35.
- ³² ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 162, спр. 8, арк. 330.
- ³³ Учебные программы частного 7-ми классного женского учебного заведения А. С. Шиловой. - Харьков, 1907. - С. 4.
- ³⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 24, спр. 278, арк. 3.
- ³⁵ Там же, оп. 162, спр. 8, арк. 308.
- ³⁶ Александровский Г. Указ. соч. — С. 25.
- ³⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 707, оп. 148, спр. 35, арк. 26.
- ³⁸ Там же, оп. 294, спр. 25, арк. 667.
- ³⁹ Положение о коммерческих учебных заведениях. Правила и подробные программы для поступления в коммерческие училища. Сост. З. П. Евалин. — СПб., 1905. — С. 22.
- ⁴⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 630, спр. 297, арк. 3– 3 зв.
- ⁴¹ Положение о коммерческих учебных заведениях. Правила и подробные программы для поступления в коммерческие училища. — С. 14.
- ⁴² Устав частного женского коммерческого училища Новицкой П. Д. в Киеве. — К., 1906. - С. 6.
- ⁴³ ТТДТА України в Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 11, арк. 3– 19.